

SATRICUM

Jaargang 1, nummer 1

Juli 1994

Nieuwsbrief van de Vereniging Vrienden van Satricum en de Stichting Nederlands Studiecentrum voor Latium

De Nieuwsbrief Satricum verschijnt driemaal per jaar. In de Nieuwsbrief vindt u informatie over het opgravingsproject te Satricum, over de Vereniging Vrienden van Satricum en de Stichting Nederlands Studiecentrum voor Latium.

Vereniging Vrienden van Satricum een feit!

Het is zover! Tussen de initiatiefgroep Vereniging Vrienden van Satricum (VVS) en het bestuur van de Stichting Nederlands Studiecentrum voor Latium (Stichting NSL) is overeenstemming bereikt over de afbakening van beider takenpakketten. Binnenkort zullen de door de initiatiefgroep opgestelde statuten bij de notaris passeren. Daarmee zal de oprichting van de VVS een feit zijn!

In het nul-nummer van deze Nieuwsbrief schreven wij optimistisch: 'de afronding van de formaliteiten [met betrekking tot de oprichting van de VVS] zal niet lang op zich laten wachten; de Vereniging Vrienden van Satricum is binnenkort ongetwijfeld een feit'. Dat bleek wat voorbarig. Het 'binnenkort' liep uit tot een periode van bijna

Te laat....

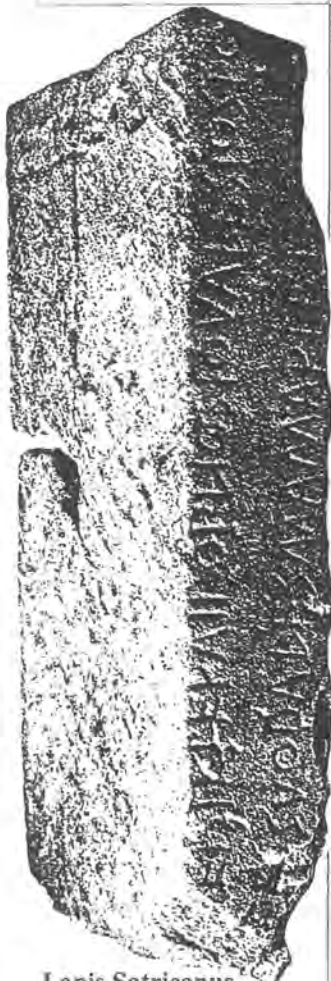
Natuurlijk had u deze Nieuwsbrief veel eerder verwacht. En niet ten onrechte, hij was immers toegezegd voor eind april/begin mei. Toch durft de redactie hem zonder blikken of blozen bijna twee maanden later nog in uw brievenbus te deponeren. Een verklaring, hier op zijn plaats, is de tot voor kort bestaande onduidelijkheid over de status van de Vereniging Vrienden van Satricum, waarvan dit blad mede de Nieuwsbrief is, en de taakverdeling tussen de VVS en de Stichting Nederlands Studiecentrum voor Latium. De beraadslagingen tussen beide besturen over de (financiële) verantwoordelijkheden en de best werkbare organisatiestructuur hebben meer tijd in beslag genomen dan verwacht. In deze Nieuwsbrief kunt u lezen wat de uitkomst van het overleg is.

Verder in dit nummer de eerste aflevering van een column van Dé Steures over het (dagelijks) leven in Le Ferriere gedurende een opgravingscampagne. Deze column zal een vast onderdeel worden van de Nieuwsbrief. Het Stichtingsnieuws, dat u eveneens in elke Nieuwsbrief kunt verwachten, vindt u in dit nummer helaas nog niet. Wel kunt u in deze Nieuwsbrief lezen hoe het Latiumcongres in Rome fungeert als grossier van nieuwtjes en hoe het met het tempelonderzoek in Satricum gesteld is.

vier maanden. Deze vertraging vond haar oorzaak in het feit dat de respectievelijke besturen niet wekelijks vergaderen.

Wat zijn - in het kort - de uitkomsten van het overleg?

♦ De VVS neemt de publiekstaken van de Stichting NSL over: haar doelstelling is mensen met interesse in het opgravingsproject Satricum nader tot elkaar te brengen en via de leden belangstelling voor het project te wekken bij een groter publiek. De VVS denkt dit ondermeer te kunnen bewerkstelligen door de uitgave van een Nieuwsbrief (die ook onder de donateurs van de Stichting NSL verspreid zal worden) en de organisatie van een jaarlijkse Satricum-dag. Ook de actieve werving van nieuwe

Lapis Satricanus.
Tufstenen basis van een wijgeschenk met de oudste inscriptie in archaisch Latijn, omtreks 500 v. Chr., Satricum

(Nieuw licht op een oude stad, Leiden 1986, pag. 177)

De redactie ♦

In dit nummer:

Vereniging van Vrienden een feit!	1
Promotie D.J. Waarsenburg	2
Het tempelonderzoek in Satricum	3
Column Dé Steures: Feest	5
Satricum-dag 1994	6
Weekje opgraven	7
Het Archeologia Laziale Congres in Rome	8
Agenda, colofon	10

De Vereniging Vrienden van Satricum neemt de publieks-taken van de Stichting over.

leden, het organiseren van incidentele lezingen en de verkoop van Satricum-hebbedingetjes behoren tot de taken van de VVS.

♦ De Stichting NSL zal haar bestaan naast de VVS continueren. Zij beheert het kapitaal dat de donateurs inbrengen en houdt daarmee het Studiecentrum voor Latium in stand; tevens verzorgt zij de uitgave van de populair-wetenschappelijke Satricana-reeks en werft fondsen en donateurs.

De initiatiefgroep VVS heeft uit haar midden een eerste bestuur samengesteld. Hierin hebben zitting: Marlies Kleiterp (voorzitter), Yvonne Scheper (secre-taris), André le Gras (penning-meester). De overige bestuursleden zijn Marijke Gnade, Edu van Berkel, Patricia Lulof en Birre Walvis: zij dragen o.m. verantwoordelijkheid voor de organisatie van de Satricum-dag en de eindredactie van de Nieuwsbrief. Er zal een personele unie bestaan tussen een bestuurslid van de Stichting NSL en een bestuurslid van de VVS, en wel in de persoon van de penningmeester, André le Gras. Het hoofdbestuur (voorzitter, secretaris en penningmeester) zal terwille van de continuïteit vier jaar in functie blijven, waarna tijdens een algemene ledenvergadering een nieuw bestuur gekozen kan worden. De overige bestuursleden zullen na twee jaar hun plaats beschikbaar stellen.

Het lidmaatschap van de VVS is vastgesteld op f 35,- per kalenderjaar. Hiervoor ontvangen de leden driemaal per jaar de Nieuwsbrief en zijn zij van harte welkom op de jaarlijkse Satricum-dag en bij andere activiteiten die de VVS organiseert. Voor de donateurs van de Stichting NSL wordt de minimumbijdrage verhoogd naar f 50,- per kalenderjaar, teneinde de doelstellingen van de Stichting te onderscheiden van die van de Vereniging. De optie om de Stichting NSL en de VVS te zijner tijd in elkaar te laten opgaan wordt niet uitgesloten.

(EvB) ♦

Cum laude

Op 1 februari j.l. promoveerde Demetrius Waarsenburg onder grote belangstelling in de Oude Lutherse Kerk te Amsterdam tot doctor in de Letteren. Inzet van de promotie was het omvangrijke proefschrift *The Northwest Necropolis of Satricum. An Iron Age Cemetery in Latium Vetus* (zie ook Nieuwsbrief Satricum nr. 0). Zes hoogleraren en twee doctoren zaten op elkaar gepakt in de bankjes tegenover het kathedraal om ieder op hun beurt te opponeren. Dat niet iedereen aan bod kwam lag in ieder geval niet aan de rector, die sprekers voortdurend maande vooral kort en to-the-point te zijn.

Het proefschrift oogstte bij alle opponenten unaniem lof en waardering. Uiteraard klonken er ook enige kritische noten, die in sommige gevallen slechts betrekking hadden op onjuiste citaten, spelfouten en niet vermelde publicaties. De promovendus pareerde deze kritiek met verve, waarbij hij evenmin schuwde een hoogleraar fijntjes op enige onjuistheden in diens betoog te wijzen.

Na het opluchtende *hora est* en het beraad van de oppositie mocht Waarsenburg de kroon plaatsen op vijf inspannende jaren: hem werd de doctorsbul uitgereikt met het iudicium *cum laude*! Promotor Professor H. Brijder memoreerde in zijn felicitatie aan de jonge doctor zijn eerste kennismaking met de toenmalige Leidse student, wiens zelfverzekerde optreden en 'Brinkmaniaanse *fleur de bouche*' (ipse dixit) de Amsterdamse hoogleraar aanvankelijk verwonderde. Die verwondering maakte spoedig plaats voor waardering. Brijder roemde vooral de wijze waarop Waarsenburg op eigen kracht, zonder NWO-beurs of AIO-plaats, schijnbaar onvermoeibaar ('vier uur slaap per dag') op zijn doel afstevende. En over het proefschrift zelf: '(...) een standaardwerk over Latiale archeologie waar niemand omheen kan!' Met recht een felicitatie waard.

(EvB) ♦

Het tempelonderzoek in Satricum

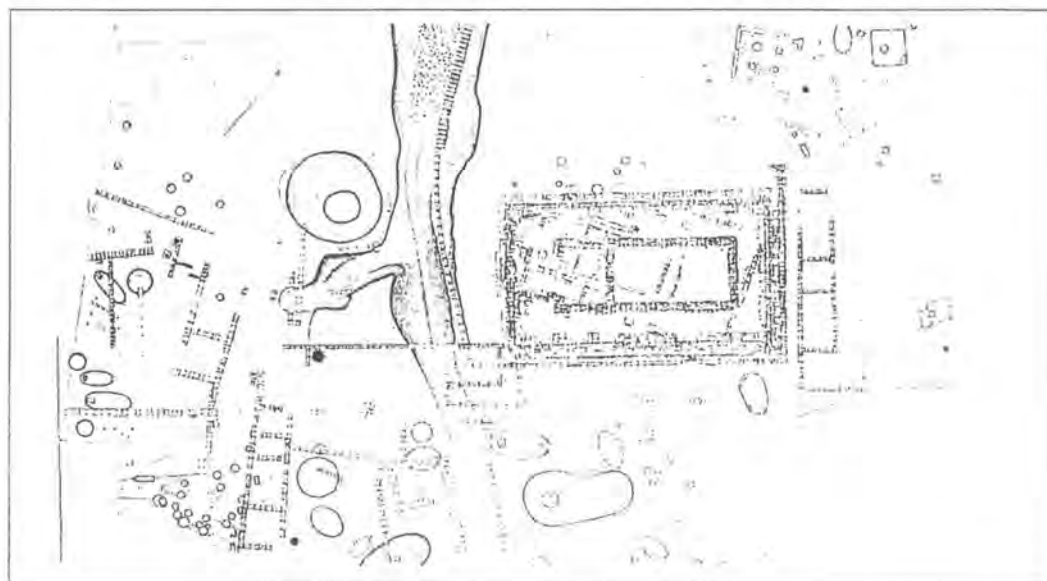
Een van de voornaamste redenen voor de Nederlandse archeologen om in Satricum te gaan graven, in 1977, was om te zien of de resten van het heiligdom van Mater Matuta nog konden worden gepubliceerd. Die waren — het verhaal is zo langzamerhand wel bekend — eind vorige eeuw door Italiaanse archeologen blootgelegd, maar aan de vergetelheid prijsgegeven na een reeks problemen in het *Villa-Giuliamuseum*. Hoe staat het daar nu mee?

De eerste drie Nederlandse campagnes in Satricum waren vrijwel geheel gewijd aan het opnieuw blootleggen en in kaart brengen van de fundamente van het Mater-Matuta-heiligdom op de acropolis. Die bleken er voor een groot gedeelte nog precies zo bij te liggen als de eerste opgravers ze in 1898 hadden achtergelaten, zij het dat er aan de bovenkant van de muren minstens een meter stenen verdwenen was. De zachte tufsteen van de fundamente, die in de Oudheid natuurlijk onder de grond lagen (de opgaande muren waren afgeschermd door het dak en bedekt met terracotta platen), is slecht opgewassen tegen de felle Italiaanse zomers en tegen de

wolkbreuken in voor- en najaar. Van niet te onderschatten destructief effect is ook het immer welig tierende onkruid. De documentatie en interpretatie van de tempelresten werden snel gepubliceerd door architectuurspecialist Jos de Waele, hoogleraar archeologie uit Nijmegen in de *Mededelingen van het Nederlands Instituut* van 1981. De Waele wist drie opeenvolgende bouwfases in het heiligdom te onderscheiden: een klein *sacellum* (of schrijn, gebouwd tussen 625 en 575 v.Chr.), gevolgd door twee grote, deels met zuilen omgeven 'echte' tempels, uit ca. 550 en 480 v.Chr. Vanaf 1992 uitten de Groningse collega's enige twijfel over deze reconstructie en dateringen, maar kregen weinig bijval.

Daar bleef het echter niet bij. Tussen 1979 en 1983 werd de bodem onder en tussen de fundamente van het archaische heiligdom grondig onderzocht. Barbara Heldring slaagde erin om de complete voorgeschiedenis van de plek in beeld te brengen: het centrum van een pre-archaische huttennederzetting met duidelijk sacraal karakter. Aan de publikatie van wat nu 'de lagen onder de tempel' heten wordt sindsdien hard gewerkt. Het definitieve

Van niet te onderschatten destructief effect is ook het immer welig tierende onkruid.

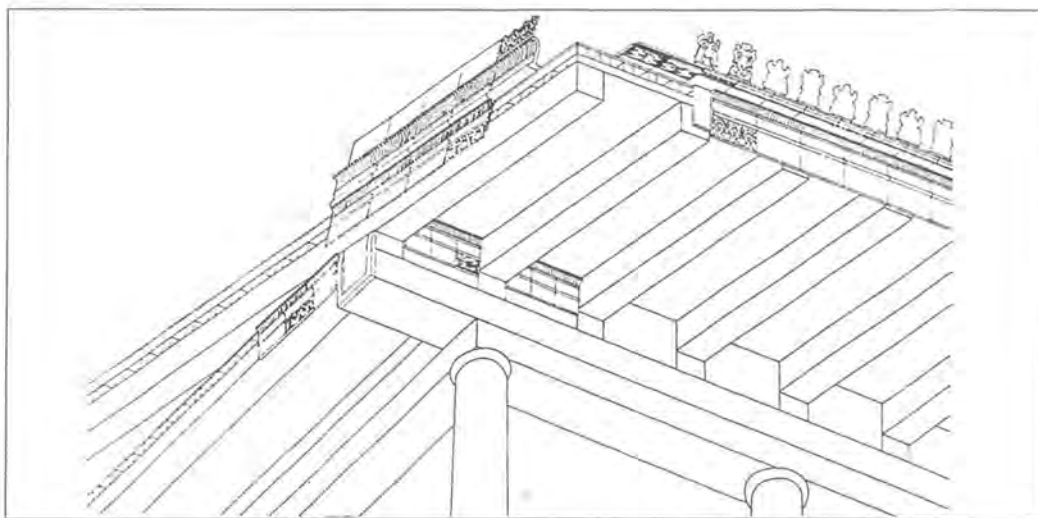
Opgravingsplattegrond acropolis 1898

(D.J. Waarsenburg, 'The Northwest Necropolis of Satricum', part II, pl. 10.2, after R. Mengarelli)

manuscript wordt eind dit jaar of begin volgend jaar verwacht.

Parallel aan de opgravingen ging in 1980 een afzonderlijk onderzoek in de magazijnen van de Villa Giulia in Rome van start naar de bouwplastic van de tempels. Drie doctoraalscripties en twee dissertaties zijn daar sindsdien aan gewijd. Riemer Knoop publiceerde de resten van met matrijzen gemaakte delen van de terracotta dakbedekking van de twee oudste gebouwen (1987), Patricia Lulof de groep van levensgrote beelden van goden en giganten die op het laatste tempeldak moet hebben

gestaan (1991). Dat mag al heel wat lijken, maar schijn bedriegt. Knoop en Lulof publiceerden in hun proefschriften slechts een selectie, terwijl een aantal grote onderdelen, zoals de met de hand vervaardigde hoogreliefs en acroteria, nog helemaal niet aan bod kwam. Ook werd nog geen onderzoek gedaan naar de samenhang tussen tempeldecoratie en tempelarchitectuur. Vandaar dat De Waele, Lulof en Knoop al sinds 1988 doende zijn samen een eind-publikatie te verzorgen van de integrale bouwgeschiedenis en bouwplastic van het heiligdom.

Impressie dak Laat-Archaïsche tempel (480 v.Chr.) (Nieuw licht op een oude stad, Leiden 1986, fig. 26 b)

Om een idee te geven: er zijn in totaal zo'n twintigduizend stukken terracotta dakpannen en gedecoreerde bouwplastic gevonden. Negentig procent daarvan is overigens gevonden tijdens de recente opgravingen in het Hellenistisch Votiefdepot, dat op 20 m ten westen van de tempels ligt. Die enorme groep valt uiteen in vijf goed te onderscheiden groepen, die waarschijnlijk aan evenzoveel daken moeten worden toegeschreven. De inventaris bevat tegen de zeventig groepen bouwonderdelen. Een boodschappenlijstje uit een antieke doe-het-zelfwinkel: platte dakpannen, bolle dakpannen, randdakpannen, hoekpannen, toppanzen, antefixen, kroonlijsten, toplijsten, druiplijsten, bekledingsplaten in alle

soorten en maten, friezen, schuine sima's, hoog- en laagreliefplaten, acroteria, levensgrote beeldengroepen, beeld- en acroterion-bases, en natuurlijk een flinke verzameling raadsels.

Het bijzondere van Satricum zit hem onder meer in de compleetheid van juist dit materiaal, en in het feit dat dat vrij makkelijk is toe te schrijven aan reëel teruggevonden architectuurresten. Op geen plaats in Centraal-Italië zijn zoveel opeenvolgende, goed te herkennen en te dateren, en bovendien onderling zo verschillende daken, teruggevonden. In een notedop laat zich hier de ontwikkeling van de officiële bouwkunst in een belangrijke periode van de pre-Romeinse geschiedenis vervolgen. De drie architectonische hoofdfasen van het heiligdom, die

Op geen plaats in Centraal-Italië zijn zoveel opeenvolgende, goed te herkennen en te dateren daken teruggevonden.

binnen de vijf materiaalgroepen duidelijk naar voren komen, weerspiegelen achtereenvolgens een sterke Etruskisch georiënteerde cultuurperiode in Satricum van rond het midden van de 6de eeuw v.Chr., dan een door de Griekse kolonies uit het zuidelijke Campanië beïnvloede periode uit de laatste helft van dezelfde eeuw, om af te sluiten met een geheel eigen vormen- en beeldtaal, die in het begin van de 5de eeuw valt en sterke Griekse invloeden verraad. Dit spectaculaire, omvangrijke dak vormt het *pièce de resistance* van wat door betrokkenen liefkozend 'het tempelboek' wordt genoemd. Medio volgend jaar moet het naar de drukker.

Riemer Knoop ♦

Maria Goretti voor de Casa del martirio

FEEST

Vier juli, aan het begin van de opgravingscampagne, beginnen we met feest in Le Ferriere. Op het smalle terras voor ons magazijn bij de brug wordt een bed neergezet en een spot opgehangen. Op het bed neemt 's avonds een meisje van elf in bruidsjurkje plaats (jaren geleden viel deze eer te beurt aan de dochter van barman Adriano, Maria Celeste). Aan het hoofdeinde gaat een even jonge engel staan, aan het voeteneinde knielt een jongetje verkleed als man. Het tableau vivant wacht geduldig tot de processie uit Borgo Montello, vijf kilometer verderop, langskomt. De priester in de processie bidt door een megafon het Weesgegroet voor; de gelovigen, die lange touwen vasthouden, bidden de tweede helft mee. Ze lezen op het papier bij de groep: Perdonno nell'ospedale, Vergiffenis in het ziekenhuis. De processie gaat nog een paar honderd meter door, tot voor het feestterrein, draait om, steekt de brug weer over en gaat naar de Casa del Martirio, het Huis van het Martelaarschap. De bisschop van Latina, twintig kilometer zuidelijker, spreekt de deelnemers toe vanaf het balkon, met diezelfde megafon. Dan wacht men op de komst van de tweede processie, die uit Nettuno moet komen, veertien kilometer vanaf zee. Die zijn gekomen uit het Santuario, waar het gebalsemde lichaam van de jonge heilige ligt: Maria Goretti, begin deze eeuw op elfjarige leeftijd omgekomen bij een verkrachtingspoging. In de jaren vijftig is ze heilig verklaard, en daarmee hadden de inmiddels drooggelegde Pontijnse moerassen een religieus gezicht gekregen: goed voor de eenwording van de nieuwe bevolking die van overal kwam. Vroeger kwam men voor Mater Matuta naar Satricum, nu voor Maria Goretti naar Le Ferriere. De religie is er springlevend.

Dé Steures ♦

Satricum-dag 1994

Voor mijn gevoel is het fenomeen 'Satricum-dag' al zo oud als het Satricum-project zelf, sinds de Nederlanders in Le Ferriere de eerste houweel in de harde zandgronden geslagen hebben. Stel ik mij objectiever op, dan vermoed ik dat het idee voor een jaarlijkse Satricum-dag ontstaan is tijdens het Satricum-symposium aan de Katholieke Universiteit Nijmegen (KUN), ergens in 1985/86. Dat was de eerste gelegenheid - voor zover ik weet - waarbij archeologisch Nederland zich een dag lang (onder voorzitterschap van de rector magnificus van de KUN) over verschillende aspecten van het Satricum-project boog. Sindsdien vindt er ieder jaar wel een bijeenkomst plaats, waarop met name de vorderingen van de meest recente opgravingscampagne aan het publiek gepresenteerd worden.

In het begin van dit jaar werd deze traditie voortgezet: op zaterdag 29 januari verzamelde zich een grote groep belangstellenden in de Oudemanshuispoort te Amsterdam voor de jaarlijkse Satricum-dag. Voor het eerst in vele jaren berustte de organisatie van deze dag niet bij de Stichting NSL, maar bij de initiatiefnemers van de jongste *spin-off* van het Satricum-project, de Vriendenvereniging. Reeds bij de ingang van de zaal konden de bezoekers met de Vereniging kennismaken: er was een folder en het nulnummer van deze Nieuwsbrief. Geheel in de lijn van de ontwikkeling van de laatste jaren was de belangstelling ook nu weer groot. Niet alleen veel (oud)-Satricanen maar ook vele geïnteresseerde leden van de Vereniging Vrienden van het Allard Pierson Museum vulden de banken van de zaal.

De dag werd geopend door de nieuwe voorzitter van de Stichting NSL, drs. J. Kleiterp. Zijn eerste kennismaking met Satricum dateert van een regenachtige ochtend in april 1986, toen hij door de *locale* Santino over een

zompig pad dwars door de wijngaard naar de necropool geleid werd, waar op dat moment enkele archeologen onder wapperende plastic overkappingen aan het graven waren. Onder de indruk van de toewijding van het kleine verkleumde groepje op de totaal verregende site, is hij sindsdien altijd in het project geïnteresseerd gebleven.

Dagvoorzitter professor H. Brijder leidde vervolgens de sprekers in. Het hoofdthema van de dag betrof het *Wonen en werken in Satricum*. Dit themagedeelte was ingebed tussen een lezing van Riemer Knoop over de ontwikkelingen die hebben geleid tot het in Nederlandse handen geraken van dit opgravingsproject (*Wat doen de Nederlanders in Satricum?*), en de dia-impresie *Een dagje wonen in Satricum*, samengesteld door Dé Steures en gepresenteerd door Marlies Kleiterp.

Van het thema *Wonen en werken in Satricum* werd eigenlijk alleen het eerste aspect uitvoerig belicht. Een greep uit de onderwerpen: in *Het huttendorp* belichtte Demetrius Waarsenburg de IJzertijd-nederzetting en bracht de huttenconglomeratie en de Noordwest Necropool met elkaar in verband. Barbara Heldring ging in *De hut onder de tempel* meer in detail in op één specifieke hut, de cultushut, die beschouwd kan worden als de voorganger van de tempels van Mater Matuta. In aansluiting hierop behandelde Frederike Schipper de *Terracotta tempelmodellen uit het Hellenistisch Votiefdepot*: zij kon enkele fragmenten van tempelmodellen die tussen 1985 en 1991 in het Hellenistisch Votiefdepot gevonden waren, aanpassen aan modellen die reeds sinds de opgravingen in de 19e eeuw in het Villa Giulia-museum lagen. Marijke Gnade, tot slot, bracht op het diascherm de fundamente van *De huizen (oude en recente opgravingen)* op de acropool in kaart.

Uiteraard wordt er ook gegeten en gedronken op een Satricum-dag. Sprekers en toehoorders gebruikten de lunch in het Allard Pierson Museum,

Geheel in de lijn van de ontwikkeling van de laatste jaren was de belangstelling ook nu weer groot.

waar men niet alleen werd onthaald op broodjes en koffie, maar ook op enkele stands, waar vertegenwoordigers van zowel de VVS als de Stichting NSL leden c.q. donateurs enthousiasmeerden. De argeloze bezoeker moet getroffen zijn door het feit dat zelfs zo'n relatief klein aandachtsgebied als het Satricum-project twee belangen- c.q. publieksgroeperingen weet voort te brengen die ogenschijnlijk met elkaar concurreerden om de gunst van het publiek. Beloofde de VVS aspirant-leden kisten vol replica's en fraaie ansicht-kaarten in modieuze kleuren in ruil voor hun handtekening, de Stichting NSL gooide de populaire Satricana-reeks in de aanbieding om de weifelende bezoeker tot donatie over te halen. Na afloop bleken beide stands een niet onverdienstelijk aantal aspirant-leden c.q. donateurs geworven te hebben. En lid of donateur, het Satricumproject zal er wel bij varen.

De borrel als sluiting van de dag werd ook in het Allard Pierson Museum genoten. Daar werd onder diegenen, die zich als aspirant-lid voor de VVS hadden opgegeven een weekverblijf in Satricum tijdens de opgravings-campagne verloot. Hoe die tombola verliep, leest u hieronder.

De Satricum-dag 1994 kan wat mij betreft in de annalen worden bijgeschreven onder het kopje 'succesvol'. Afgaande op de grote opkomst in de ochtend en het percentage dat daarvan ook 's middags nog in de zaal zat is deze kwalificatie gerechtvaardigd. De kwaliteit van de lezingen was goed: ondanks het feit dat het onderzoek in Satricum in één jaar tijd slechts relatief geringe vooruitgang kan boeken, was het de sprekers gelukt al te uitgekauwde onderwerpen te vermijden (een manco, dat de allereerste Satricum-dagen parten speelde). Sinds steeds meer studenten en afgestudeerden zich intensief met deelonderwerpen uit het Satricum-'pakket' zijn gaan bezighouden, wint een Satricum-dag als deze duidelijk aan variatie en diepgang. Laat dat zo blijven. (EvB) ♦

Weekje opgraven

Zoals een ieder zich zal weten te herinneren werd tijdens de Satricumdag op 29 januari onder de enthousiaste aspirantleden van de Vrienden Vereniging van Satricum een reisje naar de opgraving verloot. Deze reis was door de opgravingsleiding genereus ter beschikking gesteld ter gelegenheid van de oprichting van de VVS. De trekking vond plaats tijdens de borrel en had heel wat voeten in de toch al zo rijke aarde van Satricum!

Onder grote belangstelling trok Marijke Gnade, de leidster van het Satricumproject het eerste lot. De winnares, mevrouw J.C. Knevel-Hopmans, bleek helaas afwezig. Voor de zekerheid werd een tweede briefje getrokken: de reservekandidaat bleek haar echtgenoot: de heer P.C. Knevel – evenmin aanwezig! Het voorstel van de opgravingsleiding om het echtpaar dan *samen* in Satricum uit te nodigen werd met applaus ontvangen.

Toch leek het een zinvol idee om een tweede reserve te trekken. De gelukkige werd mevrouw G.E. Verhaar-Klomp uit Vreeland, die, weliswaar zeer geïnteresseerd in het Satricum-project, toch onmiddellijk afstand deed van haar prijs ten gunste van Ceciel Hattinga. Zij had zich tijdens de lezingen zeer geïnteresseerd getoond in het echte graafwerk en al geïnformeerd of vrijwilligers ook welkom waren in Satricum. De geste van mevrouw Verhaar werd door haar dan ook in dank aanvaard. Maar...hoe stond de familie Knevel tegenover hun reisje naar Italië? Het echtpaar was zeer verguld met de prijs, zo liet het weten, maar een weekje opgraven zou een te grote fysieke belasting zijn. Beiden stonden hun plaatsje graag af aan de Ceciel Hattinga. Zij verheugt zich zeer op het tripje naar Satricum, en zal daar dan ook zeer hartelijk welkom worden geheten!

(MK) ♦

*De gelukkige
winnares bleek
helaas afwezig.*

Het *Archeologia Laziale* Congres in Rome

Grossier in nieuwtjes

Het *Archeologia Laziale* congres in Rome is een jaarlijks terugkerend hoogtepunt voor archeologen die zich met het oude Latium bezig houden. Sinds 1977, het jaar waarin het Comité voor de Latiale Archeologie haar omvangrijke programma van nood-opgravingen startte, worden deze congressen gehouden. Ten overvloede wellicht zij opgemerkt dat in het kader van dit programma het Nederlands Instituut te Rome begon met de nieuwe opgravingen te Satricum. Zodoende zal het niet verbazen dat de Nederlanders trouwe deelnemers zijn geworden aan het congres. De *convegni* worden georganiseerd door het universitaire Instituut voor Etrusco-Italische Archeologie, een loot aan de stam van de Nationale Raad voor Onderzoek (C.N.R., vergelijkbaar met onze Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek, NWO).

Het is één van de vele verdiensten geweest van Massimo Pallottino, de Godfather van de Etruscologie, dat hij zowel dit instituut als deze congresreeks tot stand heeft kunnen brengen. Wetende hoeveel opgravingen alleen al in Etrurië waren uitgevoerd gedurende de voor-gaande decennia, en vooral, hoe weinig van deze gepubliceerd zijn, hield hij zijn hart vast toen het Comité in 1977 in één keer tientallen nood-opgravingen in Latium wilde opstarten. Hij drong er daarom op aan dat de resultaten onmiddellijk bekend gemaakt moesten worden aan de wetenschappelijke wereld. Zijn gedachten gingen uit naar een congres in het najaar, waar alle archeologen die des zomers met schep en kruiwagen hadden gestoeid kort hun resultaten zouden presenteren. De papers moesten gepubliceerd worden in een degelijke congresbundel, zodat het geheel ook nog enige blijvende waarde zou verkrijgen. Zo is het inderdaad gebeurd.

En wat in Italië beslist nog miraculeuzer is, de congresbanden zijn sindsdien zonder vertraging verschenen. Na goed vijftien jaar is de permanent groeiende reeks een onontbeerlijk corpus van Latiale nieuwtjes geworden.

Mede door de verrassende *efficiency* in organisatie werd het congres een zo groot succes, dat er al snel een zeker zwaan-kleef-aan effect optrad. Ook het leger stadsarcheologen in Rome zag zijn kans schoon jaarlijks een rapportje in te dienen. Daarbij voegden zich nog de oudheidkundigen werkend aan het Middeleeuwse Rome, de archeologen van Ostia, en tenslotte die uit de Sabijnse regio ten noorden van Rome. Kortom, het oorspronkelijk initiatief is zozeer uit zijn voegen gegroeid, dat het Latiale bos door de vele bomen nauwelijks meer te ontwaren is. Toch is deze ontwikkeling eigenlijk wel aardig. Van *convegno* over de vroegste Latijnen heeft het congres zich ontwikkeld tot een soort jaarbeurs voor de gehele archeologie-beoefening in de provincie Latium. Een bijeenkomst die een dermate volledig overzicht geeft van wat er jaarlijkse gaande is op dit terrein, mag uniek genoemd worden.

Afgelopen april was het weer zover: het twaalfde *Archeologia Laziale* congres in successie. De Nederlandse delegatie bestond uit Marijke Gnade, leider van het Satricum-project, Dr. Eric Moormann, hoofd afdeling Oudheid van het Nederlands Instituut te Rome, en Demetrius Waarsenburg, schrijver dezes en van een lijvig boek over de Noordwest Nekropool van Satricum, waarop hij 1 februari 1994 is gepromoveerd aan de Universiteit van Amsterdam (zie elders in dit nummer, *red.*). Als introductie op de officiële presentatie van zijn onderzoek, die zal samenvallen met het verschijnen van de handelseditie (eind 1994), bracht hij op het congres een kort Italiaans resumé van zijn dissertatie. Want kort moesten

Een bijeenkomst die een dermate volledig overzicht geeft van wat er jaarlijkse gaande is op dit terrein, mag uniek genoemd worden.

de lezingen zijn. Waar het eerste *Archeologia Laziale* congres twintig sprekers in twee dagen telde, waren er dit jaar, als gevolg van geschetste wildgroei, niet minder dan achtenzestig (!) in twee-en-een-halve dag. Met strak regime hebben de coördinatoren de omvang van de bijdragen tot een minimum beperkt. Strikt 15 minuten spreektijd, letterlijk met de wekker ernaast.

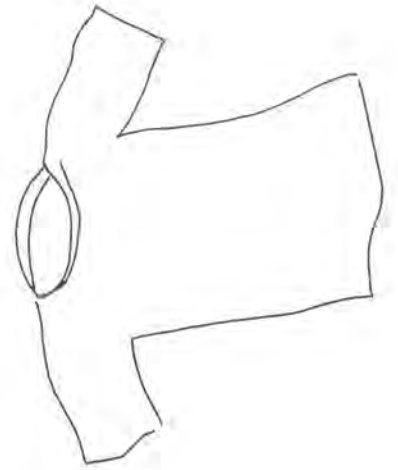
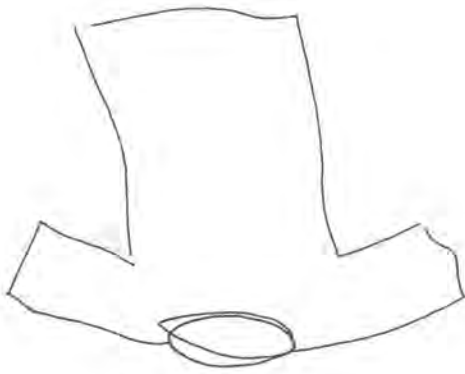
De eerste dag was gewijd aan de stad Rome en de *suburbio*, de nabije omgeving van de stad. De tweede dag was verdeeld in een aantal blokken, onder meer gericht op de prehistorie van Latium, Ostia, de Albaanse Heuvelen, Palestrina en Tivoli. De (halve) derde en laatste dag bracht de laatste nieuwtjes uit de kuststrook en zuidelijk Latium, waaronder Satricum. Het jaarmarkt-aspect was weer duidelijk aanwezig. Een kleine greep uit de Romeinse onderwerpen: opgravingen op de Palatijn, nabij de tempel van de Magna Mater, die sinds enkele jaren bezig zijn; nieuwe onderzoekingen op de Markt van Trajanus, aan de overzijde van het Forum Romanum; de opgraving bij en onder de Meta Sudans, de 'Zwetende Fontijn' die tussen de (inmiddels anders toegeschreven) Boog van Constantijn en het Colosseum stond. Deze fontijn werd jammerlijk afgebroken door Mussolini, die zo meende beter met zijn troepen onder de Boog door te kunnen marcheren. Als geluk bij dit ongeluk hebben archeologen nu onder de fundamenten van de fontijn een gedeelte van Nero's Gouden Paleis kunnen blootleggen. Uit de omgeving van Rome zijn te melden: de opgraving van een bijzonder gave IJzertijd-woning te Fidene, het onderzoek naar de Villa van Plinius bij Castel Fusano, en de nieuwe onderzoekingen in de vroeg-christelijke catacomben van de Heiligen Marcellinus en Petrus aan de Via Labicana. Uit de regio Ostia werden onder meer gemeld een agrarische factorij uit de middenperiode van de Romeinse Republiek, het aquaduct bij Malafede uit de

Keizertijd, en het onderzoek van onze Belgische collega's in het heiligdom van de confederatie van Scheepsbouwers te Ostia. Verder bleek Latium weer vondsten uit alle perioden uit de prehistorie te hebben opgeleverd, van de zeer vroege Mustererïen-periode, via het Pleistoceen tot de Late Steentijd. Enkele monumenten uit de Albaanse Heuvelen werden belicht aan de hand van de 18de-eeuwse tekeningen van Cassiano Dal Pozzo, een kunstenaar wiens gedetailleerde observaties de laatste jaren zijn 'herontdekt' als bron voor thans bijna of geheel verdwenen archeologica. Te Palestrina worden nieuwe opgravingen verricht in de Colombella-nekropool, waar in de vorige eeuw de wereldberoemde 'pronkgraven' uit de 7de eeuw v. Chr., afgeladen met goud en zilver, werden aangetroffen.

De archeologische schatkamer van Latium lijkt inderdaad onuitputtelijk. Zoveel hebben de recente onderzoekingen wel duidelijk gemaakt, dat het Latiale bodemarchief qua variatie en rijkdom in niets onderdoet voor dat van het aangrenzende, magische Etrurië. De mega-bundel met verslagen van het congres zal traditiegetrouw worden aangeboden op het volgend *Archeologia Laziale* congres in 1995, tezamen met de nieuwste ontdekkingen die inmiddels alweer in volle gang zijn.

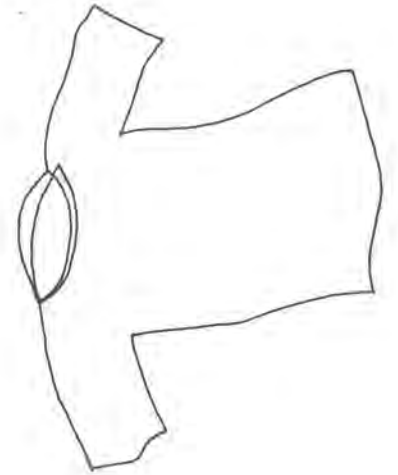
Demetrius J. Waarsenburg ♦

*het Latiale
bodemarchief doet
qua variatie en
rijkdom in niets
onder voor dat
van het magische
Etrurië*

Uw eigen SATRICVM T-shirt

**f 20,-
(excl. porto)**

*Alleen verkrijgbaar bij de VVS
Zie bestelformulier in deze Nieuwsbrief*

AGENDA

31 oktober 1994

Sluitingsdatum kopij *Nieuwsbrief Satricum*

AGENDA

november 1994

Nummer 2 van de *Nieuwsbrief Satricum*, waarin (onder voorbehoud) bijdragen over:

- ♦ opgravingscampagne 1994
- ♦ publicatiebeleid Satricum-onderzoek
- ♦ Stichtingsnieuws
- ♦ de belevenissen van een archeoloog in Satricum
- ♦ column Dé Steures

AUTEURS

Dr. R.R. Knoop en Dr. D.J. Waarsenburg zijn beide gepromoveerd op respectievelijk de antefixen uit Satricum en het materiaal van de Noordwest Necropool. Dr. Knoop is thans hoofd van het Archeologisch Informatie Centrum te Leiden. Dr. D.C. Steures is leraar klassieke talen te Lisse. Auteurs zijn allen verbonden aan het Satricum-project.

VERENIGING

Wordt lid van de Vereniging Vrienden van Satricum. Wanneer u zich nu opgeeft als lid ontvangt u 3 x per jaar de *Nieuwsbrief Satricum*. Tevens ontvangt u een replica van een antefix uit Satricum: een klein welkomstgeschenk waarmee we willen laten zien dat we blij zijn dat u ook vriend van Satricum wilt zijn.
Het lidmaatschap bedraagt f 35,- per jaar.

Secretariaat Vereniging Vrienden van Satricum
p/a mevr. drs. Y. Scheper
Apollolaan 79 II
1077 AK Amsterdam
Tel. 020-664 64 54

Nieuwsbrief SATRICUM

Vereniging Vrienden van Satricum en
Stichting Nederlands Studiecentrum voor Latium

COLOFON

Verschijnt 3 x per jaar
Redactie: Edu van Berkel, Marlies Kleiterp, Birre Walvis
Lay-out: Birre Walvis
Met bijzondere dank aan: Donald Offers

Redactie-adres:
Edu J.M. van Berkel
Dr. Albert Schweitzerlaan 97
1443 WR Purmerend
Tel. 02990-2 84 35

SATRICVM

